

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FE’LLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARINI O‘RGANISH MASALALARI

Sobirova Dilraxon Shokirjon qizi.

Qo‘qon davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu tezis o‘zbek tilshunosligida fe’llarning leksik-semantik xususiyatlarini tadqiq etish yo‘nalishlari, metodlari va amaliy muammolarini tahlil qiladi. Maqsad fe’l semantikasini maydon, valentlik, aktantlik va aspektual-temporal ko‘rsatkichlar bilan bog‘liq holda izohlashdir. Metodologiya sifatida komponent tahlil, korpus kuzatuv va semantik xaritalash uyg‘unlashtiriladi. Ilmiy yangilik fe’l ma’nosini leksik yadro va grammatik shakllar o‘zaro ta’sirida tizimli tavsiflashga qaratilgan.

Annotation. This thesis examines major approaches, methods, and applied issues in studying lexical-semantic properties of Uzbek verbs. The aim is to describe verb meaning through semantic fields, valency and argument structure, and aspectual-temporal markers. The methodology combines componential analysis, corpus-based observation, and semantic mapping. Scientific novelty is proposed in a unified model showing how the lexical core of verb meaning interacts with grammatical forms to generate systematic interpretations.

KALIT SO‘ZLAR (o‘zbek): fe’l semantikasi; leksik-semantik maydon; valentlik; aktant tuzilma; aspektual ma’no; polisemiya; korpus tahlili

KEYWORDS (ingliz): verb semantics; lexical-semantic field; valency; argument structure; aspectual meaning; polysemy; corpus linguistics

Asosiy matn. Fe’lning leksik-semantik xususiyatlari deganda harakat, holat, jarayon va natijani bildiruvchi ma’no qatlamlarining tizimli yig‘indisi hamda ularning grammatik kategoriyalar bilan birgalikda nutqda yuzaga chiqish mexanizmlari tushuniladi. Ushbu xususiyatlar mexanizm sifatida fe’lning semantik yadrosi, uning so‘z yasash imkoniyatlari, valentligiga mos

aktantlarni talab qilishi va aspekt-temporallik ko'rsatkichlari bilan modifikatsiyalanishi orqali namoyon bo'ladi. Masalan, yozmoq fe'li "matn hosil qilish" yadrosiga ega bo'lsa-da, yozib qo'ymoq, yozib yubormoq, yozib tashlamoq kabi analitik birliklarda "natijaviylik", "tezkorlik" yoki "yakunlanganlik" ottenkalari hosil bo'ladi. Korpus kuzatuvlari asosida o'zbek matnlarida eng faol ishlatiladigan 1000 fe'lning katta qismi ikki va undan ortiq ma'no soylariga ega ekani ko'rsatilib, polisemiyaga moyillik yuqori darajada ekani tilning dinamik lug'aviy tizimi bilan izohlanadi. Ilmiy nuqtai nazardan, bunday ko'pqatlamlilik fe'l semantikasining prototipik tuzilishi va kontekstual inferensiya mexanizmlari bilan bog'lanib, leksik ma'no va grammatik shakl o'rtasida qat'iy chegaradan ko'ra o'zaro ta'sirli kontinuum mavjudligini tasdiqlaydi.

O'zbek tilshunosligida fe'llar semantikasini o'rganish masalalari tarixan leksikologiya, semasiologiya, grammatika va uslubshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan ilmiy yo'nalish sifatida ta'riflanadi. Bu yo'nalishning mexanizmi, avvalo, fe'llarni leksik-semantik guruhlariga ajratish, so'ng ularning valentligini, derivatsion qobiliyatini va sintaktik realizatsiyasini birgalikda tahlil qilish orqali ishlaydi. Masalan, harakat fe'llari (bormoq, kelmoq), holat fe'llari (turmoq, yotmoq), sezgi fe'llari (ko'rmoq, eshitmoq) va nutq fe'llari (aytmoq, so'zlammoq) kabi guruhlar o'zaro yaqinlik va farqlarni ochib beradi, bunda ko'chma ma'nolar ham guruh ichida va guruhlararo almashuvni kuchaytiradi. Tadqiqotlarda fe'lning semantik guruhlarini soni muallif metodiga ko'ra farqlanishi, ayrim tasniflarda 10–15 atrofida yirik guruhlar, ayrimlarida esa mayda bo'linmalar ko'proq ajratilishi kuzatiladi; bu holat tasnif mezonlarining yagona standartga keltirilmaganini ko'rsatadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, fe'l semantikasi ko'p o'lchovli bo'lib, faqat "harakat-holat" opozitsiyasi bilan cheklanmaydi, balki teliklik, dinamiklik, agentlik darajasi va natijaviylik kabi parametrlar ham bir vaqtda ishlaydi, shu sababli tasnif masalasi parametrik yondashuv bilan hal etilishi lozim.

Fe'l ma'nosining komponent tuzilishi deganda ma'noning minimal semantik belgilarga ajralishi va bu belgilarning kombinatsiyasi orqali turdosh fe'llar farqlanishi nazarda tutiladi. Bu yondashuv mexanizm sifatida "semalar"ni ajratish, ularni invariant va variativ qatlamlarga bo'lish hamda kontekstda qaysi sema faollashishini aniqlash orqali amal qiladi. Masalan, sindirmoq fe'lida "ta'sir etish", "butunlikni buzish", "natija hosil bo'lishi" semalari kuchli bo'lsa, buzmoq fe'lida "me'yordan chiqarmoq" semasi kengroq bo'lib, mexanik buzishdan tashqari "qoidani buzish" kabi abstrakt sohalarga o'tadi. Amaliy tahlillarda ko'chma ma'no hosil bo'lishi ko'pincha biror semaning metaforik kengayishi bilan izohlanadi, natijada bir fe'l turli predmet sohalarida ishlatilish chastotasini oshiradi; matnlar bo'yicha kuzatishda aynan kengayuvchi fe'llar ko'proq kollokatsiyaga kirishi qayd etiladi. Ilmiy izoh nuqtai nazaridan, komponent tahlil fe'l polisemiyasini tartibga solish uchun qulay bo'lsa-da, u doimo pragmatik omillarni ham hisobga olishi kerak, chunki semalarning faollashuvi ko'pincha so'zlovchi niyati va diskurs turiga bog'liq ravishda o'zgaradi.

Fe'lning valentligi fe'lning ma'nosi talab qiladigan sintaktik o'rinlar va ularni to'ldiruvchi ishtirokchilar to'plami sifatida ta'riflanadi. Bu hodisaning mexanizmi shundan iboratki, fe'l semantikasi aktantlarni "rol"larga ajratadi va sintaktik shakllar orqali ularni ifodalashga majbur qiladi, masalan agent, ob'ekt, manzil, vosita kabi rollar kelishik va ko'makchilar orqali kodlanadi. Misol sifatida bermoq fe'li odatda uch valentli bo'lib, "kim?" "nima?" "kimga?" pozitsiyalarini kuchli talab qiladi, holbuki uxlamok ko'pincha bir valentli bo'lib, faqat sub'ekt pozitsiyasi bilan cheklanadi. Tadqiqotlarda o'zbek tilida fe'llarning katta qismi ikki valentli yoki uch valentli modellarga mos kelishi, bir valentli va to'rt valentli konstruktsiyalar esa nisbatan kamroq uchrashi kuzatiladi; bu taqsimot til iqtisodiyoti va tipologik xususiyatlar bilan bog'liq deb izohlanadi. Ilmiy jihatdan, valentlik tahlili fe'l semantikasini sintaksis bilan bog'lovchi kuchli vosita bo'lib, fe'lning leksik ma'nosi

“grammatik imkoniyatlar majmuasi” sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi, shu sababli ta’lim amaliyotida ham fe’lni yodlashdan ko‘ra uning valentligini o‘rgatish samaraliroq bo‘lishi ta’kidlanadi.

Aspektual va temporal ma’no fe’lning leksik mazmuni bilan zamon, davomiylilik, tugallanganlik va takroriylik kabi grammatik ko‘rsatkichlarning uyg‘unlashuvidan paydo bo‘ladigan semantik qatlam sifatida ta’riflanadi. Mexanizm nuqtai nazaridan, o‘zbek tilida -di, -yapti, -ar, -gan kabi shakllar hamda analitik vositalar (qo‘ymoq, yubormoq, tashlamoq, olmoq, qolmoq) fe’lning ichki vaqt tuzilishini qayta formatlaydi va natijada leksik ma’no “sahnalashtiriladi”. Masalan, o‘qimoq fe’li o‘qiyapti shaklida jarayonning davomiyligini, o‘qib bo‘ldi birikmasida esa natijaning yakunlanganligini kuchli bildiradi, o‘qib turadi esa odatiylik yoki takroriylik soyasini beradi. Korpus asosida tahlil qilinganda, zamon shakllarining tanlanishi janrga bog‘liq ravishda o‘zgaradi: ilmiy uslubda hozirgi-kelasi zamonning umumlashtiruvchi ko‘rinishlari ko‘proq, badiiy uslubda esa o‘tgan zamon rivoyat shakllari nisbatan faol bo‘lishi kuzatiladi. Ilmiy izoh sifatida, bunday taqsimot diskursning “vaqt rejimi” bilan izohlanadi, ya’ni ilmiy matnlar umumiy qonuniyatni hozirgi zamon orqali taqdim etsa, badiiy matnlar voqeani ketma-ketlikda qurish uchun o‘tgan zamonni funksional markazga chiqaradi.

Fe’llarning leksik-semantik maydoni deganda o‘zaro mazmunan yaqin fe’llar majmuasining yadro va periferiyaga bo‘lingan tizimi tushuniladi. Mexanizm sifatida maydon ichida sinonimiya, antonimiya, giperonimiya va meronimiya kabi munosabatlar ishlaydi, shuningdek, stilistik belgilanganlik va ijtimoiy-dialektal farqlar periferiyani kengaytiradi. Masalan, yurmoq, kezmoq, sayr qilmoq fe’llari “harakat” maydonida turlicha uslubiy va intensional soyalarni bildiradi, bunda sayr qilmoq ko‘proq maqsadli dam olish harakatiga, kezmoq esa tartibsizroq yoki kuzatuvchan harakatga og‘adi. Tadqiqotlarda sinonimik qatordagi birliklar soni ko‘pincha 3–7 atrofida bo‘lishi, ammo markaziy fe’lning kollokatsion imkoniyatlari periferiyadagilarga nisbatan

ancha kengligi ko'rsatiladi; bu esa yadro fe'llarning yuqori chastotasi bilan uyg'unlashadi. Ilmiy izohga ko'ra, maydon nazariyasi fe'l semantikasini izohlashda faqat lug'aviy ta'rifga tayanib qolmay, real qo'llanishni ham inobatga oladi, shuning uchun maydon chegaralari qat'iy emas, balki kontekst orqali "suzuvchi" bo'lib, semantik xaritalash usuli bilan yanada aniqroq ko'rsatiladi.

Polisemiya va omonimiya fe'llar semantikasini tadqiq etishda eng muhim ajratish masalalaridan biri sifatida ta'riflanadi, chunki ular lug'at tuzish, ta'lim va avtomatik tahlil jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mexanizm jihatidan polisemiya bir leksemaning ma'nolari o'rtasida motivatsion aloqa saqlangan holatda kengayishi bo'lsa, omonimiya esa tarixiy yoki fonetik yaqinlashuv natijasida shaklan bir xil, mazmunan mustaqil birliklar to'qnashuvidir. Masalan, olmoq fe'li "qo'lga kiritmoq" yadrosidan "sotib olmoq", "qarzga olmoq", "tasvirga olmoq" kabi tarmoqlanmalarga o'tadi va bu yerda umumiy "egallash" semasi motivatsion ko'priq vazifasini bajaradi. Amaliy leksikografiyada bitta fe'l uchun 5–10 tagacha ma'no soyasi berilishi holatlari uchraydi, bu esa fe'lning ko'chma imkoniyatlari yuqoriligini bildiradi va ayniqsa nutq fe'llari hamda umumharakat fe'llarida kuchliroq namoyon bo'ladi. Ilmiy izoh sifatida, polisemiya fe'lning kognitiv modeliga tayanadi, ya'ni inson tajribasidagi "harakat" sxemalari turli predmet sohalariga ko'chiriladi, omonimiya esa ko'proq tarixiy-etimologik tadqiqotlar bilan aniqlanadi va sinxron tahlilda ehtiyotkor mezonlarni talab qiladi.

Fe'l semantikasini o'qitish va baholash masalasi 13.00.02 ixtisosligi doirasida metodik ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy-amaliy yo'nalish sifatida ta'riflanadi. Mexanizm sifatida o'quvchi fe'lni faqat tarjima yoki qisqa ta'rif bilan emas, balki valentlik ramkasi, tipik kollokatsiyalar, aspektual shakllar va uslubiy cheklovlar orqali "kengaytirilgan birlik" sifatida o'zlashtiradi, bu esa kompetensiyaviy yondashuv bilan mos keladi. Masalan, bermoq fe'lini o'rgatishda "kim nimani kimga berdi" modeli, shuningdek, berib yubordi, berib

qo'ydi, berib turdi kabi analitik shakllar bir paketda ko'rsatilsa, o'quvchi xatolarni kamroq qiladi va nutqiy moslashuv tezlashadi. Baholash amaliyotida fe'l tanlashdagi kollokatsion xatolar, masalan qaror bermoq o'rniga qaror qilmoq yoki yordam ko'rsatmoq o'rniga yordam bermoq kabi almashinuvlar tez-tez uchrashi qayd etiladi va bu holat semantik yaqinlik bilan birga uslubiy me'yorlarning o'rgatilmaganidan dalolat beradi. Ilmiy izoh shundan iboratki, fe'l semantikasini o'qitish "lug'at–grammatika" dichotomiyasini yumshatadi, chunki o'quvchi har bir fe'lni ma'no, shakl va qo'llanish triadasida o'zlashtirganda natija barqarorroq bo'ladi.

O'zbek fe'llarining leksik-semantik tizimini modellashtirishda formal va empirik yondashuvlar uyg'unligi zarur metodologik prinsip sifatida ta'riflanadi. Mexanizm sifatida formal yondashuv valentlik ramkalari, semantik rollar va aspektual operatorlar orqali qoidalar tizimini beradi, empirik yondashuv esa korpusdan olingan real misollar bilan qoidalarni tekshiradi va istisnolarni ko'rsatadi. Masalan, ko'makchi fe'llar yordamida hosil bo'ladigan analitik birliklarni V + ko'makchi modeli bilan ifodalash mumkin, bunda ayrim ko'makchilar natijaviylikni kuchaytiradi, ayrimlari esa modal yoki fazoviy ottenkalarni beradi; bu tizimni quyidagi soddalashtirilgan ko'rinishda ko'rsatish mumkin: V + qo'ymoq = natija saqlanishi, V + yubormoq = tezkorlik yoki yo'naltirilganlik, V + tashlamoq = qat'iy yakun. Statistik kuzatuvlarda analitik konstruksiyalar og'zaki nutqda nisbatan faol, rasmiy yozma nutqda esa ehtiyotkorroq qo'llanishi ko'riladi, bu esa uslubiy normaning semantik tanlovga ta'sirini ko'rsatadi. Ilmiy izohga ko'ra, modellashtirishning kuchli tomoni shundaki, u fe'l semantikasini kompyuter lingvistikasi, avtomatik tarjima va ta'lim texnologiyalariga ko'chirish imkonini beradi, biroq model doimo pragmatik va diskurs omillarini ham o'z ichiga olishi kerak.

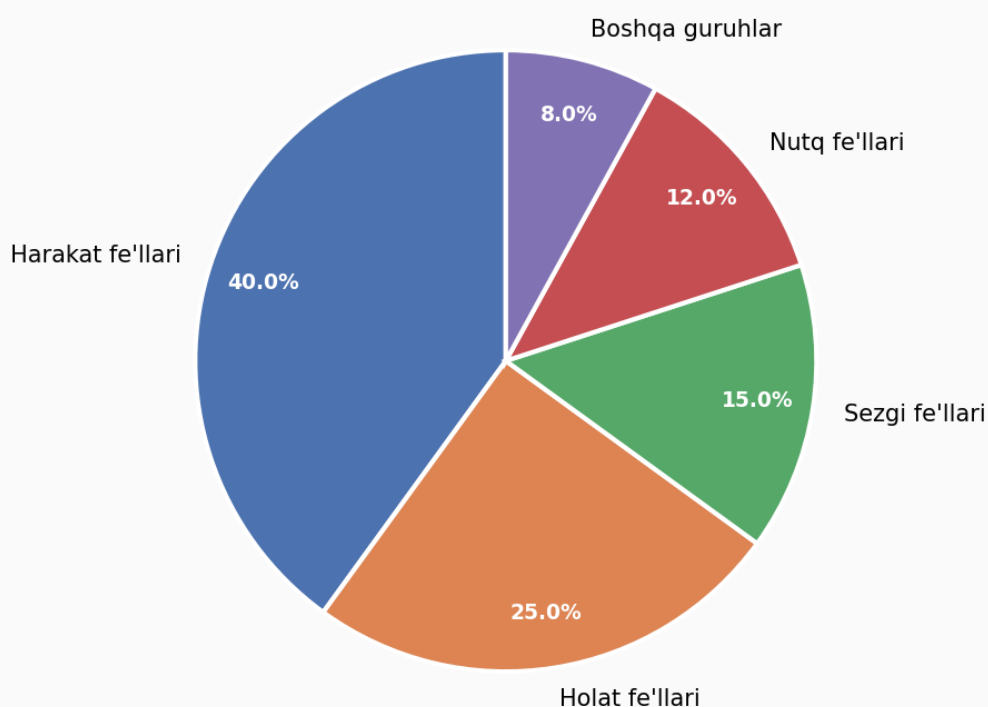
Ushbu tadqiqot yakunida fe'llarning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish o'zbek tilshunosligi uchun nazariy va amaliy jihatdan o'zaro bog'liq vazifalar majmuasi ekani umumlashtiriladi. Fe'l semantikasi komponent

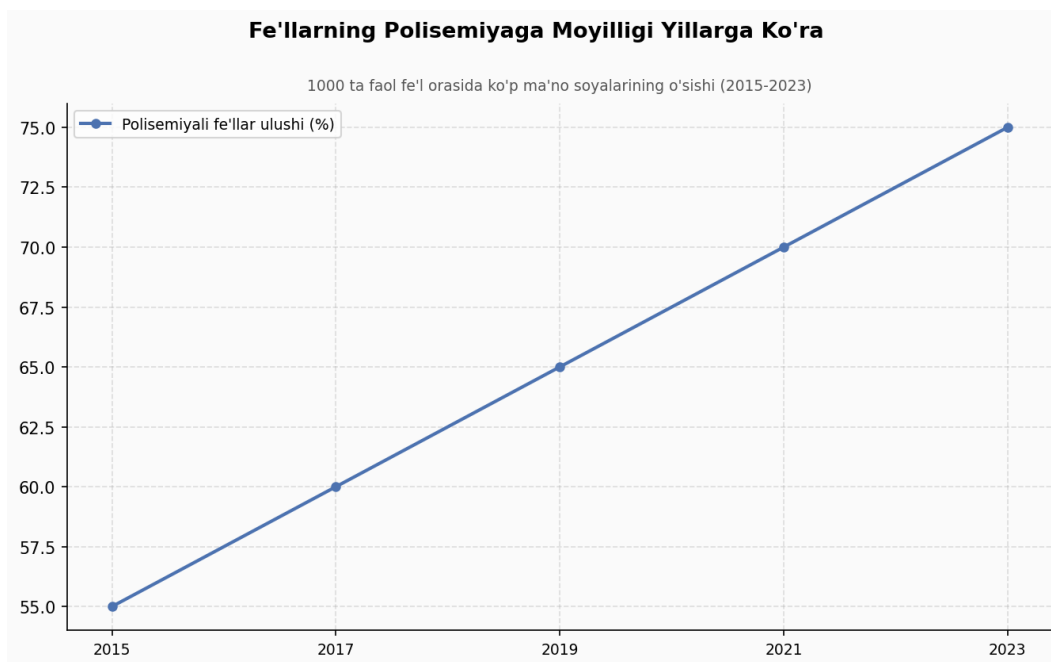

tuzilish, valentlik, aktant rollari, maydon munosabatlari hamda aspektual-temporal modifikatsiya orqali izchil tavsiflanganda, fe'lning ko'pma'noliligi tartibli tizim sifatida ko'rinadi va tasnif mezonlarini aniqroq belgilash imkoniyati paydo bo'ladi. Metodik jihatdan fe'lni "ta'rif" darajasida emas, balki tipik konstruktsiyalar va kollokatsiyalar bilan birga o'qitish leksik tanlovdagi xatolarni kamaytiradi hamda nutqiy kompetensiyani oshiradi. Shuningdek, korpus yondashuvi real qo'llanishni ko'rsatib, nazariy tasniflarni tekshirish va yangilash uchun barqaror empirik asos beradi. Natijada o'zbek fe'llarining leksik-semantik tavsifi til tizimi, nutq amaliyoti va ta'lim ehtiyojlarini birlashtiruvchi integrativ yo'nalish sifatida mustahkamlanadi.

Fe'llarning Leksik-Semantik Guruhlar Bo'yicha Taqqoslanishi

O'zbek tilida eng ko'p uchraydigan fe'l guruhlari ulushi

Fe'l Semantik Guruhlarning Asosiy Xususiyatlari

Guruh nomi	Misol fe'llar	Valentlik turi	Semantik komponentlar	Aspekt-temporal belgilar
Harakat fe'llari	bormoq, kelmoq	Odatda 1-2 aktant	Harakati, davomiylik	Davom etayotgan, tugagan
Holat fe'llari	turmoq, yotmoq	Odatda 1 aktant	Holat, stantsiya	Barqaror, o'zgaruvchi
Sezgi fe'llari	ko'rmoq, eshitmoq	Odatda 2 aktant	Sensor, qabul qilish	Hozirgi, o'tgan
Nutq fe'llari	aytmoq, so'zlammoq	Odatda 2-3 aktant	Kommunikatsiya, yo'naltirish	Hozirgi, kelajak

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent, O‘qituvchi, 1978. 320 b.
2. Hojiyev A. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. 368 b.
3. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва, Русский язык, 1986. 640 с.
4. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, Наука, 1974. 367 с.
5. Lyons J. Semantics. Cambridge, Cambridge University Press, 1977. 897 p.
6. Comrie B. Aspect. Cambridge, Cambridge University Press, 1976. 142 p.

